

MOLNÁR B. LEHEL

A LIPÓTI DIPLOMA ÉS A HÁROMSZÉKI UNITÁRIUS PÜSPÖKI VIZITÁCIÓ

A 17. század utolsó évtizedeiben Európát, de különösen a kontinens délkeleti részét fontos változások jellemzik. Ennek a kornak fejlődésjegyeit általánosságban vizsgáló Pierre Chaunu francia történész, az Annales-iskola¹ egyik ismert képviselője, találóan állapítja meg, hogy Ausztriával csodákat művelt a századvég, és az 1699. esztendővel (utalás a karlócai békére²) a klasszikus Európa kontinentális dimenziókat nyer.³ A megállapítás valóban sejteti a lényegét, nevezetesen azt, hogy a délkelet-európai térség, amely addig török ellenőrzés alatt állt, minden vonatkozásban kezd felzárkózni a kontinentális világhoz, és e felzárkózás jóval több, mint egyszerű uralomváltás.

-
- 1 Az első olyan történettudományi irányzat, amely programszerűen kezdett foglalkozni egy másfajta történetírói szemlélet meghonosításával. A név egy folyóiratcíméből származik, melyet 1929-ben alapított Lucien Febvre és Marc Bloch, *Annales d'Histoire Économique et Sociale*. (Gazdaság és társadalomtudományi évkönyvek.) Szemben a politikatörténet dominanciájával, gazdaság-, társadalom- és mentalitástörténet ötvözte megközelítésükben interdiszciplináris. A történelmi jelenségeket nem egymást követő, szétszabdalt momentumok mesterséges láncolatának tekintti, hanem a hosszú időtartamú folyamatokra koncentrálnak. Nem az eseménytörténettől való megszabadulás volt tehát a cél, hanem annak hangsúlyozása, hogy a jéghegy csúcsa nem tanulmányozható a jéghegytől elválasztva. Nem elegendő a kiemelkedő történelmi figurákat vizsgálni, a gazdasági és társadalmi történéseket a névtelen tömegek és a nagy emberek egyaránt alakítják. Már a folyóirat szerkesztősége is interdiszciplináris volt: középkorász (Bloch), korajtkoros (Febvre), szociológus (Halbwachs), földrajztudós (Demangeon) is volt köztük pszichológia, antropológia, gazdaságtörténet, éghajlattörténet, szociológia, statisztikai gazdaságtörténet eredményeit használják.
  - 2 A karlócai békeszerződést 1699. január 26-án írták alá Karlócán (ma Szerbia, Vajdaság). A béke az 1683–1697-es, a törököket a Magyar Királyság területéről kiűző osztrák-oszmán háborút zárta le, amely az utóbbiak vereségével zárult. A karlócai békével Magyarország nagy részén megszűnt az oszmán hódoltság, és lehetővé vált az ország területi, politikai és közigazgatási egyesítése. A törökök a (nagy részét lakatlan) Temesköz kivételével minden magyar hódoltsági területről lemondtak, bár a Temesköz jelentős részét a Savoyai herceg vezette császári csapatok már elfoglalták. A békekötés megszabja, hogy Törökországban a keresztény alattvalók a vallásukat szabadon gyakorolhatják. A felek egymás országában szabadon kereskedhetnek. A foglyokat kicserélik, vagy mérsékelt váltságdíjért szabadon engedik. A határszéli várak jó állapotát fenntarthatják, de újat a felek nem építhetnek. A béke, illetve a fegyverszünet 25 évre lett megkötve. A szultán ígéretet tett, hogy nem támogatja a magyar Habsburg-ellenes erőket.
  - 3 Lásd: Pierre Chaunu: *A klasszikus Európa*. Budapest 2001. 111.

A délkelet-európai felzárkózást véghez vivő Ausztriában az I. Lipót idején (1657–1705) újra erőre kapó Habsburgok számára egyre reálisabban körvonalázódik egy olyan abszolutisztikus állam képe, mely ennek a térségnek nagy részét magába foglalja.⁴ Ebben a folyamatban azt tekinthetjük egyik kiindulási pontnak, amikor 1683-ban a Bécs ostrománál elszenvedett óriási vereséggel az Oszmán Birodalom délkelet-európai földcsuszamlása megkezdődött, majd három évre rá, 1686-ban, a Szent Liga visszafoglalta Budát a 145 éve tartó török megszállóktól.

Az események nagy hatással voltak Erdélyre, és erről Apafi fejedelem 1686 őszén így ír a lengyel királynak Budavár visszavétele után „Nem kicsiny örömmel értettük mi is az kereszténység fegyverének conjunctióját, [=összeköttetését] gondolván, felszabadulunk az török iga alól«, ugyanakkor félelmének is hangot adott, hogy a győzelemből ne a »keresztényi szabadságok romlása« következék.”⁵ Félelme nem volt alaptalan, hisz téli szállásra osztrák katonaság szállta meg Erdélyt. Ezzel tulajdonképpen kezdetét vette Erdély nagy metamorfózisa, ami a Habsburg Birodalomba való betagozódását jelentette.

Ennek a betagozódásnak az alapdokumentuma az 1690-ben Bethlen Miklós által kieszközölt Diploma Leopoldinum – amelyet I. Lipót 1691. december 4-én erősített meg, és amely szabályozza egyfelől a birodalom, másfelől az erdélyi rendek közti viszonyokat. A Diploma Leopoldinum az erdélyi fejedelem szuverenitását nem ismerte el, de világosan leszögezi, hogy Erdély fejedelemségként kerül Habsburg-uralom alá, megőrizve autonómiáját, belső rendjét, intézményeit. Ez a diploma több mint százötven éven keresztül Erdély „alkotmányának” szerepét tölti be, és az eredeti szándék szerint biztosítania kellene a rendeknek addigi jogaikat és kiváltságaikat, a behódolásért egy valóban autonóm Erdélyt, jórészt a fejedelemségkori törvények tiszteletben tartásával. Ezzel szemben a valóságban Erdély egy, a birodalom részéről megnyilvánuló folyamatos integrációs tendencia célpontja és tárgya, illetőleg a Habsburg-hatalom kiteljesedésének színtere.

Azzal, hogy Erdély a Habsburg Birodalom része lett, nem csak politikai, hanem vallási tekintetben is nagy változáson ment keresztül. Ez az ellenreformációnak vagy, ahogy Bíró Vencel katolikus történész fogalmaz, a „kiegyenlítődésnek”⁶ az ideje. Ettől kezdve a politikai életben a katolikum és a Habsburg-pártiság egyet jelentett.

4 Kovács Kiss Gyöngy, *A Habsburg-uralom erdélyi kiteljesedésének folyamata a korabeli magyar emlékirodalom láttatásában*. Erdélyi Tudományos Füzetek 228. Kolozsvár, 2000. 3.

5 Makkai László, Szász Zoltán (szerk.), *Erdély története II. 1606-tól 1830-ig*. Budapest, 1987. 874.

6 Bíró Vencel dr., *Az impériumváltás kora. 1690–1716*. In: *Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene*. Dicsőszentmárton, 1925. 104.

A Diploma első, második és kilencedik pontja foglalkozott a vallási kérdésekkel, amelyeket a következőkben vázlatosan összefoglalunk. Az első pont kimondta, hogy a bevett vallások ügyében a meglévő templomok, iskolák, lelkészségek tekintetében semmit sem változtatnak. A katolikusok saját költségükön, más felekezetek sérelme nélkül Kolozsváron és Gyulafehérváron, de máshol is templomot építhetnek. A második pontban megerősítették a magyar királyok és az erdélyi fejedelmek adományait, kiváltságait, a bevett vallásoknak, egyházi személyeknek, iskoláknak adott javait. A kilencedikben megállapítást nyer az, hogy a közjóra haszon származna, ha a tizenkét tagú titkos tanácsban és ítélőtáblánál legalább három tanácsos katolikus lenne. A többi tagot pedig a más vallásúak közül választanák.⁷

A Diploma a katolikusoknak nagy csalódást okozott, mert jelen helyzetükkel szemben alig jelentett valami változást. Régi iskoláikhoz nem juthattak hozzá, sőt, új egyházi személyeket sem hozhattak be, és így az a szándékuk, hogy a megtúrt kevés jezsuita kezébe tegyék az oktatás ügyét, kilátástalannak tűnt. Éppen ezért, amikor az országgyűlés a diplomát elfogadta, és annak ünnepélyes formában való kiadásáért Bécsbe egy küldöttséget indítottak, a katolikus Staufer egyházi és világi tagjai megállapodtak, hogy jobb helyzetük elérése érdekében Lipót császárnál lépéseket tesznek.

Így került az 1691. december 4-én ünnepélyes formában kiállított Diploma harmadik pontjához egy záradék, amely kimondta, hogy a rendek vallási követeléseinek teljesülése esetén, ha a békés megegyezés nem jön létre, a felek meghaligata az uralkodó dönt.

A Diploma szerint a fejedelmi tanács örökébe Erdély legfelsőbb helyi kormányzatszerve, a Gubernium lépett. A fő tisztségekre és a tanácsosi helyekre, az új tisztségviselők megerősítésére 1692 tavaszán került sor. Bánffi György gubernátor, Bethlen Gergely főgenerális, Bethlen Miklós kancellár lett, a negyedik fő-tisztségbe, a kincstartóiba a katolikus Haller János került. Református többségű lett a guberniumi tanácsosok köre is, a régiek (Székely László, Bethlen Elek, Láczi István) mellé választott négy új ember közül Keresztesi Sámuel református, Gyulaffi László és Gyerőffi György katolikus, Tholdalagi János pedig unitárius.

Az országgyűléseken 1692-ben meg is kezdődtek a felekezetközi tárgyalások a katolikusok protestáns részről túlzónak tartott követeléseivel szemben. A rendek követeltek az erdélyi római katolikus püspökség teljes jogú visszaállításáról, arról is, hogy azokban a helységekben, ahol több templom van, egyet adjanak vissza nekik. Korábban Erdélyben működött szerzetesrendek (elsősorban jezsuiták) térjék vissza, alsóbb és felsőbb iskoláik lehessen stb.⁸ Április 22-én Lipót király

7 Kővári László, *Erdély történelme*, 5. Kolozsvá. 1863. 221., 222., 225.

8 lásd: Trócsányi Zsolt, *Habsburg-politika és Habsburg-ellenesség Erdélyben 1686-1699*, Budapest, 1988. 207–217.

száíllásán megszületett egy többé-kevésbé kompromisszumos szerződés, melynek megfogalmazói unitárius részről Jóó Mihály fiskális direktor és Dálnoki János voltak, aláírója pedig Sárosi János.

Eszerint a katolikusok elfogadták, hogy püspök helyett vikáriust nevezzenek ki, a szerzetesrendek (elsősorban a jezsuiták) bejövetele ügyében mindkét fél fenntartotta a maga álláspontját, a kolozsvári templomkérdés kapcsán pedig a protestáns rendek felajánlották az óvári templomot, amit a reformátusok bírtak, valamint a kolozsmonostori uradalom átadását. E szerződés után a katolikusok megváltoztatták álláspontjukat. többek között azt követelték, hogy a püspök teljes hivatalában bejöhessen Erdélybe és Kolozsváron az óvári helyett a főtéri templomot adják át nekik. Az újabb májusi tárgyalások során, mivel a katolikusoknak és protestánsoknak nem sikerült megállapodniuk, a vitás egyházi ügyeket az uralkodó elé kellett terjeszteniük.⁹ A Gubernium Alvinczi Péter ítélmestert jelölte ki követnek, hogy vallási kérdésben Bécsben tárgyaljon. Alvinczi református lévén a maga egyházát is képviselte, unitarius részről pedig Dálnoki János kolozsvári tanácsos, Petrichevich Horváth Ferenc,¹⁰ a szászok részéről Zabanius János indult útnak. A katolikusok meg Alvinczi indulása előtt Baranyai Gergelyt küldték Bécsbe, hogy tárgyaljon.

A követjárások nyomán megszületett a vallásügyi pótdiploma (1693. április 9.) és az Alvincziana Resolutio vallásügyi rendelkezése (1693. május 14.). Trócsányi Zsolt megállapítja, hogy „A pótdiploma annak a ténynek józan mérlegelésével, hogy Erdély rendjeinek és vezető elitjének nagy többsége protestáns, lényegében a protestánsok javára dönt, vagy legalábbis nem ellenük”¹¹ Többek között jóváhagyja az óvári református templom és a mellette levő unitárius kollégium valamint a gyulafehérvári Báthori-templom átadását, elfogadja a kolozsmonostori uradalom visszaváltását a katolikusok számára, az erdélyi püspöki székek pedig apostoli vikáriussal való betöltését irányozza elő. Érdemes megjegyeznünk, hogy a pótdiploma határozatainak állandóságában, törvényi erejében nem lehetett bízni. Ezt az alig egy hónapra rá kiadott Alvinczi Rezolúció második pontja jelzi, miszerint „az uralkodó jobbnak látná, ha Kolozsvárott a piactéri unitárius templomot adnák át a katolikusoknak”¹² és ennek fejében 5000 forint kárpótlást rendelt. Ráadásul a Rezolúció hatodik pontja úgy módosította a Diploma 9. pontját, hogy a tizenkét tagú Guberniumban és az ítéltáblánál arányos felekezeti megoszlást biztosít, de, és itt a lényeg, ha az unitárius és lutheránus vallásúakból 3–3 alkalmas személyt nem találnak, akkor a hiányzókat az uralko-

9 Lásd: Sipos Gábor, *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása. 1668–1713 (–1736)*. Erdélyi Tudományos Füzetek 230. Kolozsvár, 2000. 36.

10 Kővári László: *Erdély történelme*, 6. Kolozsvár, 1866. 15.

11 Trócsányi Zsolt: i. m. 211.

12 Uo.: 212.

dó a református és katolikus vallásúak közül pótolja.¹³ Ez teremtette meg annak a lehetőségét, hogy az unitáriusokat fokozatosan kiszorítsák és kitiltsák az erdélyi elit vezetésből és aztán a közhivatalokból.

Az Alvinczi Rezolúciót 1693. szeptember 16-án a tordai országgyűlésen hirdették ki. Az unitáriusok a kollégiumot októbert 10-én adták át a katolikusoknak, és ennek fejében három házat kaptak iskolai célra a piaci templom bejáratával szembeni soron, valamint 5000 forintról szóló kötelezvényt.¹⁴

III. Károly trónralépéséig (1711) az unitáriusok az adott körülmények közt viszonylag megfelelően éltek, még részesültek az állami javadalmakból, sőt, azt lehet mondani, hogy bizonyos fokig a Lipóti Diploma enyhített a fejedelemség ideje alatt felekezetünket ért korlátozásokon.

A református fejedelmek alatt, Bethlen Gábor idejében, 1622-ben a háromszéki unitárius egyházközségek felügyeleti jogát kivették az unitárius püspök kezéből, és a református püspökök juriszdikciója alá helyezték. Ettől kezdve unitárius püspök nem vizitálhatott azon a vidéken. A Dézsi komplanáció 1638-ban többek közt hittani fejlődésükben zabolázta meg az unitáriusokat Jézus istenségének és segítségül hívásának kötelező megvallásával, az Atya, Fiú és Szentlélek nevében való keresztteléssel. Ugyanakkor, ami a legfontosabb, megtiltotta unitárius könyvek előzetes felülvizsgálat és fejedelmi engedély nélküli kinyomtatását.

Ehhez képest a Lipóti Diploma kihirdetése utáni több mint negyed század, a kollégium elvétele ellenére, az unitáriusok konszolidálódási időszaka volt.

1692 márciusában a szebeni országgyűlésen az unitáriusok a reformátusokkal is elkezdtek tárgyalásokat a háromszéki unitárius egyházközségek ügyében, de eredménytelenül. Később levélben is megkeresték Veszprémi István református püspököt, aki azon év szeptember 5-i keltezéssel Kövendi Nagy Mihály akkori unitárius püspöknek írja, hogy panaszos levelüket megkapta, amiben „említi kegyelmetek, hogy a Háromszéki egynéhány unitária eklézsiákon való authoritása és jurisdictiója az unitárius renden való Tiszteletes Püspöknek már jó darab időtül fogva annyira circumscribáltatott volna, hogy teljes authoritással, s jurisdictióval directiójában nem procumbálhatott volna.” Veszprémi elismeri, hogy „Igaz dolog ugyan, hogy a morális directió egészen a református püspöknek adatott”, majd kifejti, hogy az unitárius püspököt nem akadályozta senki, hogy a „religióban való directiót” a főtanácsi gyűléseken intézze, és azonkívül a háromszékieknek vannak espereseik, akik „a törvény szerint igazgassák a Minisztereket”. Azonkívül a református püspökök is mindig megtették a kötelességüket, hisz három évente meglátogatták az unitárius gyülekezeteket, morálisan felügyelték azokat. Veszprémi püspök értetlenül is áll az unitáriusok panasza előtt mondván „Semmi olyan periculumat azért nem látok, amelyrül való félelem arra kényszerítené

13 Kövári László: *Erdély történelme*. 6. Kolozsvár, 1866. 15.

14 lásd: Gál Kelemen: *A kolozsvári Unitárius Kollégium története*. I. Kolozsvár, 1935. 162–163.

mind az unitária religión levő tekintetes és nemzetes patrónusokat, s mind a méltóságos gubernátort a méltóságos consilium státussal együtt, mind a becsületes unitária szent társaságot, hogy minden ok nélkül ebben az eklézsiáknak morális directiójában a református püspököt ennyi ilyen méltóságos, fejedelmektől megerősítettet privilégiumok ellen megháborítanak.” Ezt követően aztán kategorikus imperativussal jelenti ki Veszprémi: „Kegyelmeteket azért tiltom Atyafiságosan, hogy desistáljon [=abbahagy], mert a visitáció enyim, és a visitáció szerint való igazgatás.”¹⁵

A reformátusokkal való egyezkedés zátonyra futott. A püspökük hallani sem akart arról, hogy az unitárius püspök újból vizitálhasson a háromszéki unitáriusok közt. Időközben a betegeskedő Kövendi Nagy Mihály unitárius püspök 1692. október 9-én meghalt, és helyébe október 23-án a szabédi zsinaton Almási Gergely Mihályt választották. Az unitárius rendek most már Almásival az élen november 23-án levélen keresztül közvetlenül Bánffi György gubernátorhoz folyamodtak kérésükkel hangsúlyozván, hogy: „egy darab üdőtől fogva betegeskedő püspökeknek nyavajája miatt eklézsiáinknak generális vizitációja nem lehetett, ... mostan eleinknek jó szokása szerént mű püspöket választván vizitációra való kimenetelit igen szükségesnek látjuk. Nagyságodnak alázatosan könyörgünk egy vizitatoriát adatni, mely az egész országban, minden székekre, vármegyékre szóljon nevezetesen Háromszékre is, mivel ott az hét közön nagyobb elfajulás vagon az eklézsia rendekben.”¹⁶ Ezt a levelet az unitáriusok még aznap a Kolozsvárra összegyűlt urak gyűlésén átadták Bánffi Györgynek, aki másnap, november 24-én, szóban azt a választ adta, hogy menjenek ki az unitáriusok Bonchidára, és ott kiállítja a vizitatoriát.

1692. november 26-i dátummal Almási Gergely Mihály püspök átvehette a gubernátor kézjegyével ellátott, Háromszékre is kiterjedő püspöki vizitációra feljogosító oklevelet. Három nap múlva már hozzá is fogott az egyházlátogatáshoz először Kolozsvár környékén. A következő év február 1-jén, 71 év kényszer-szünet után újból unitárius püspök érkezhett Háromszékre, és Almási püspök Nagyajtával megkezdte az ottani vizitációt. Tíz nap alatt meglátogatta mind a tíz megmaradt háromszéki unitárius eklézsiát¹⁷, és olyan jelentőségű határozatok születtek, amelyek mai napig érvényben vannak. Nevezetesen az, hogy minden

15 Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára. (A továbbiakban: EUEGYLt.) RegA III/29.

16 EUEGYLt RegA III/33.

17 Lásd: EUEGYLt Püspöki vizitációs jegyzőkönyv 1692–1735. Almási püspök a következő sorrendben látogatta meg a háromszéki gyülekezeteket: Nagyajta 1693. február 1. 35., Kálnok 1693. február 2. 38., Körispatak 1693. február 3. 39., Árkos 1693. február 3. 41., Szemerja 1693. február 5. 42., Szentkirály 1693. február 5. 43., Kilyén 1693. február 6. 44., Szentivány 1693. február 6. 45., Kőkös 1693. február 7. 46., Bölon 1693. február 10. 47.

egyházközségben kurátort kell választani, aki az egyházközségek vagyonáért felel. Ugyanakkor bevezették az ünnepnap perselyes adakozást.

A fennebb említett konszolidálódás időszakához az is hozzátartozott, hogy 1696-ban saját nyomdát vásároltak az unitáriusok, és így újból megkezdődhetett az unitárius művek kiadása.

Sajnos a Rákóczi szabadságharc bukása után, III Károly trónralépésével egyházunk a legnagyobb veszteségeket szenvedte el. Az ingó és ingatlan vagyónuk elvesztése mellett az unitáriusoknak a politikai életben játszott szerepe is egyre kisebb lett, és a recepta religio intézményét formálisan fenntartva ugyan, már csupán megtúrt vallásgyakorlatról szólnak a rendelkezések.

Záró gondolatként idézzük Almási püspök 1716-ban híveihez intézett biztató és vigasztaló szavait: „Nem illik hatalmasabbal nálunknál küsködni, az kígyói eszeség mellé ragasszunk galambi szeligységet, erre lévén hivatásunk az mű fejöktől az Úr Jézus Krisztustól, hogy túrés és szenvedés után menjünk az mű békességünknek helyére az mű Urunktól számunkra készítettett hajlékokba.”¹⁸

---

18 Kovács Sándor, *Almási Mihály unitárius püspök híveihez intézett levele 1716-ból*. In: *Keresztény Magvető* 99. é. f. 107.

DR. GAAL GYÖRGY

UNITÁRIUS ISKOLAÜGY A 20. SZÁZAD
ELSŐ FELÉBEN

Az unitárius egyház megalakulásától, 1568-tól kezdve élt a reformáció három nagy kulturális eszközével: az anyanyelvet használta, támogatta a könyvnyomtatást, iskolákat alapított és fejlesztett, hogy a műveltséget minél szélesebb rétegekhez eljuttassa. Évszázadokon át az unitáriusokat különösen iskolaszerető felekezetként tartották számon, amely jóformán valamennyi egyházközségéhez egy-két tanerős iskolát társított, rangos gimnáziumokat és főiskolát éltetett. Az 1867-es kiegyezésig Erdély földjén a tanügy teljes egészében az egyházakhoz kapcsolódott az elemitől az akadémiáig. A kiegyezés után azonban a magyar állam tanintézetek sorát létesítette, s a felekezetektől is készségesen átvállalta az elemi oktatás terhének jelentős részét. Különösen a magyar nyelvű felekezetek éltek e lehetőséggel, s bízva a magyar államban elemi iskoláikból sokat szerződéssel vagy anélkül átengedtek a községeknek. A gimnáziumok nagy többsége is szerződést kötött az állammal, amelynek értelmében anyagi támogatáshoz jutott, de el kellett fogadnia az állami tantervet, s eleget kellett tennie bizonyos elvárásoknak: megfelelő számú és képesítésű tanárok alkalmazása, kielégítő méretű és kellően felszerelt épület biztosítása.

A kolozsvári székhelyű Magyarországi Unitárius Egyháznak a 19. század végén háromféle oktatási intézménye volt: elemi iskolája, gimnáziuma és főiskolája.

A kiegyezés előtt az unitáriusok 108 *elemi iskolát* tartottak fenn. Az 1868-as népoktatási törvény nyomán az Egyházi Képviselő Tanács (EKT) 1870-ben kimondta: „Mihelyt a községek a törvény kívánalmának megfelelő jól rendezett községi iskolákat állítanak, hajlandó lesz felekezeti iskoláinkat – melyeket úgyis csak híveink túlfeszített áldozatkészségével tudtak fenntartani – megszüntetni...”¹ Ennek az engedékenységnak nyomán 1884-re 38 iskola vált községivé, 7 pedig megszűnt. Ehhez az is hozzájárult, hogy az állam 1876-tól a felekezeti tanítóktól szintén elvárta a diploma megszerzését. Ennek a megmaradt iskolákban 1880-ra eleget is tett az unitárius tanszemélyzet. A millenniumkor, az 1896/97-es tanévben 38 unitárius elemi iskola működött 45 tanítóval. A század végéig a szám tovább csökkent, 1900-ban már csak 32 iskoláról szólt a főtanácsi jelentés (egyházköriként: Kolozs-Doboka – 5, Aranyos-Torda – 3, Küküllői – 0, Marosi – 12,

1 Gál Kelemen: *Kilyéni Ferencz József unitárius püspök élete és kora*. Cluj, 1936. 285–300. Innen a további adatok is.